

ԲԱՆԵԱՍԻՐԱԿԱՆ**ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ****Պ. ԱՐԵԱԿ ՍԱՖՐԱՍՏԵԱՆԻ****«ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՆ ԵՒ ԼԵՋՈՒՆ ԸՍՏ ՍԵՊԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ»****ԳՐԾԻՆ**

(Եւր. ճախարհ Թիւն)

Մ Ա Ս Ն Բ.

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻՋՐԱՆԵՐԸ գործին այս Բ. Մասը, կը գրաւէ 65 էջ (էջ 263 - 328) որոնք մէջ ալ կը հանդիպին, բոլորովին աւելորդ ծանրաբեռնութիւն նկատուած բառական էջերու, որոնք կարծես թէ ծաւալ տալու համար գրուած են և նիւթին հետ ունէ ուղղակի առնչութիւն չունին: Այսպէս «Եւրոպայի տնտեսական ներկայ վիճակը րոտ արժանւոյն գնահատել կարենալու համար...» հնարարութեան այս ճիւղի ծագման եւ զարգացման 100 ամեայ պատմութեան վրայ նետուած ակնարկը (էջ 273էն զոնէ մինչև 286) բոլորովին աւելորդ էին վառն դի շատ ծանօթ իրողութիւններ են և տարբարական ծանօթութիւններու շրջանակին մէջ կ'իյնան եւ քննական պատմութեան դասագիրքերու մէջ իսկ տեղ գտած են աւելի կամ նուազ ընդարձակութեամբ: Առօր համար բառական պիտի ըլլային միայն արդէն այս մասին նախաձեռնող կազմող իր քանի տեղերը (263), որոնք սեղծ գիծերու մէջ ամէն ինչ կը բացատրեն:

Անշուշտ աւելորդ էր, իր նիւթին հետ առնչութեամբ չընտել թէ «ժամանակագրական կարգաւ եւ նորագոյն շրջանի մեծ գիւտերի առաջին զօր վրայ կ'ուզար խորրի երկրի (երկրներին)» եւ խորրի լեզուախմբի յայտնագործումը, մինչև 20 տարի բոլորովին անձնօթ իր անուն» (էջ 263), ծանօթացած չնորհիւ Փողպի Գեօրգի դիւանին (էջ 263-266), քանի որ այս միջակայութեան զործնական նպատակին համար հետաքրքրական են խորրի երկրի, Ժողովուրդն ու լեզուն» (էջ 266), որոնք բոլոր մասնագէտները, բացի Հրովսէնէ, Նոյնից, Գ. Սաֆրաստեան, ինքն ալ իր կարգին կ'ըսէ թէ «տեղանունների, պատմական գիտանքի եւ դիւան գիտական մեկնաբանութեամբ կը յայտարարեն որ ունէ կատարած չի կարող լինել թէ խորրի երկրը բուն Հայաստանն է՝ Եփրատէ Արեւելք տարածուող երկիրը հաւանաբար մինչև 4000-5000 շրջան, Կասպից Ծովը եւ Ուրմիոյ լիճը» (էջ 266), մէկ կողմ թողլով «Խորրի ցեղախոսակցի տարի լայնարձակ ծաւալումը, Պաղեստինէ մինչև Քերքուս եւ Կասպից Ծով» (էջ 270) ընդ առումով եւ հայագիտական հասկացողութեամբ բուն խորրի երկրը» կ'ըստարձուէր «չեմարիոյ եւ Մայաթիայի շրջակայ» քէն դէպի խորրերը եւ խործնան գաւառը, նպատակը:

դէպի Հիւսիս-Արեւելք ուղղապէս հետեւելով ճիշդ կրածանու հոտանքի ի վեր դէպի Տարոն եւ Վասպուրականը: Ապա համաժայն պատմական եւ տնտեսական անվրէպ ցուցումներով, խորրի երկրը կը տարածուէր Եփրատէ հիւսիսը դէպի Այրարատեան դաշտը, եւ հաւանաբար մինչև Կուր գետն ու Կասպից ծովի աւազանը» (էջ 271):

Ձեռ յաւակնիր վճռականապէս ժխտելու Գ. Սաֆրաստեանի այս տեսութիւնը, սակայն փափաքել էր որ անիկա իր գործը փոխանակ ծանրաբեռնելու շատ մը աւելորդ մասերով որոնք իր գործին արժանիքին վրայ բան մը չէին աւելցնէր, տար պատմական եւ տեղագրական անվրէպ ցուցումներով որոնք շատ կարեւոր էին խորրի իր կողմէն խորրի երկրներու տրուած այս տարաբայան ընդարձակութիւնը հաստատելու համար, և որ իր գործին ամենին զնահատելու և նորութիւն եղող մասը պիտի կազմէր (*):

Գ. Սաֆրաստեանի այս կարեւոր եւ անմեղմելի պակասը կը ձգէ տարակոյն և գծուար կ'ըլլայ դիւանական աշխարհը այլ հաւաստումներուն դէմ կանգնած իր շէնքը իւր վերջնական ու վաւերական ընդունելի:

Խորրի երկրներու վրայ իր տուած տեղեկութիւնները թէև շահական՝ գծաբառաբար ամբողջ կառուցուածք ունենալ չեն թուիր:

Այս մասին Գ. Սաֆրաստեան անդիւրէն հրատարակութիւն մը ալ կատարած է վերջերս, որ անշուշտ դիւանական աշխարհը նկատուածն է պիտի աւանդէ և իր վճիռը պիտի տայ:

Գալով խորրի լեզուին Գ. Սաֆրաստեան կը հաստատէ թէ անիկա կը մնայ անլուծելի (էջ 266) և խորրիները և խորրիները նուազաք զարգացելիք ժողովուրդներն են (էջ 267), և խորրի երկրը, ճառագիւցն Գ. Հազարանակի սկիզբներին (3000 թ. թ.) արդէն ունէր պատմական կազմակերպութիւն, իրապետութիւն, իր սեպական գիրն ու գրականութիւնը» (էջ 267), ինչ կը հաստատէ անժխտելի կերպով գտնուած արձանագրութիւնը, սակայն իսկ խորրական բան մըն է խորհի թէ Հայկէ աւանդալէպին մէջ խորհնագիտական հաստատութիւն թէ Հայաստանի մէջ արդէն կային ըստպէս ի մարդկան յաւաքագոյն ցրուելոցն» անարդ մըն է խորրիներուն (էջ 268) կամ

(*) Այս տեսութիւնը որ իր կողմէն այլուր ալ դարձուած էր, Հ. Տաշեանի պէս չեղանակաւոր դիւանագիտականութեան հանդիպած է (տես ՀԱ. 1931, էջ 632):

«Խորրի միասնությունն յաջորդող Նայիրի փոքր թագաւորութիւններին» (մոտ 1200—860 Ն. Ք.) (էջ 268) որոնց «աւելի քանականօրէն կը պայտաճին» եղբւր ամբ պատմահօր ոճը» (նոյն) (*):

Ինչպէս, առիկա անցացատեւի կը մնայ: Նոյնպէս անհասկնալի է թէ ի՞նչ բանի վրայ հիմնուած խորրի միասնացումն յաջորդները կը նկատուին Նայիրի փոքր թագաւորութիւնները, երբ անոնց վրայ զոհու վկան տեղեկութիւններ ընտանոյնիկ աղբիւրէն (էջ 268), այնքան պակասական Պ. Սափրատեանի համար, և Նայիրի երկրմ յորջորջումը Ասորեստանեան մի հասկացողութիւնն է» (էջ 268) և խորրի պետութեան և Նայիրի երկրներնորոշ յարաբերութեանց մասին պայծառ և անվիճելի ոչ մէկ տեղեկութիւն ունի Պ. Սափրատեան, որ կը կարծէ թէ «քաղաքատարաւ Ասորեստանեան նորագիւտ տեսագրութիւններուն շնորհիւ պայծառ են անվիճելի տեղեկութիւնք» ցոյցութեան ունին «Խորրի պետութեան և Ուրարտուի յարաբերութեանց մասին» (էջ 268): Այս հաստատումը որ նորութեան մըն է զժամանակաբար չէ՝ վաւերացուած, վասն զի Սաղմանաւոր Ա. Ի (1290—1260 Ն. Ք.) յիշած Ուրաարի երկրներն, իմմմ, Նասուր, Մագուս, Սալաւ, իսպիւ, Լուխա, Նիլիսաբի և Հիմգուս, (որոնց տեղագրական նշանագումներն մանրամասնութեան մէջ չաւելի մտնել Պ. Սափրատեան) հաստատուած չէ — ինչպէս կը կարծէ Սափրատեան — թէ «կը տարածուին մօտաւորապէս հայկական Տորոսի հարաւային գագիթայինքին մինչև Ուրմիոյ լճի Արևելքը, Արևելեան Տիգրիսի ակնադրերնեղէն մինչև Քէլիշին լեռնանցքի իրական ծայրը» (էջ 268—269):

Միակ հաստատումը որ նոր չէ և զբեթէ ընդհանուր կերպով բոլոր նկարչութեանքն ընդունուած է այն է թէ 1290 ին Ուրարտուի որ նախաորպէս ըլլաւ կը թուի Ուրարտուի կը յիշուի: Այս բացատրութիւններուն մէջ ալ մէկ պայծառ ու անվիճելի տեղեկութիւնք կան «Խորրի պետութեան և Ուրարտուի յարաբերութեանց մասին»:

Սափրատեան շարունակելով կ'ըսէ «մի այլ աղբիւր խոզի արքայական դիւանի գանազան աղիւսներէ միգ ծանօթ են Հայաստանի Հիւսիս-Արեւմտեան և Հարաւ-Արեւմտեան գաւառներն, թագաւորութիւններն և անոնց անունները, 1370—1335 Ն. Ք.» (էջ 269):

Եւ ըստ Ֆորեսի (Forres) կը նշանակէ հետևեալ

(*) Զորմաշի և որ Պ. Սափրատեան «յեմնով Ասորեստանեան տեսագրութիւններն են մտ քաղաք աւանդութեան գիտական քաղաքագրութեան, խնդրող առաջիկայ աշխարհագրական մտքի անձնական ծանօթութեան արեւմտեան գիտականների քեռուղմ վիճարկութեանց վրայ» կը յայտարարէ «որ Մուսա-Սաղմուն անոր մեծամարդ, անոր յարակից հանգամանքներն, անձերն ու անունները կը ներկայացնեն, հարազատ պատկերը պատմութեան խորհեցաւ: Եւ Անանիմի մկարագրած Հայկ-Բելի կողմին» (էջ 64) Մուսա Մ. (738—714) և Մարգար Մ. (722—706) իշխած ըլլալով աւելի ուշ (էջ 63) Հայկի առաջիկը, այսպէս խորրի—Նայիրի—Ուրարտու երեք յիշանքերու մէջ ալ կը փոխադրուի:

եալ տեղանունները, Ազգի (կարծեմ թէ պէտք է կարգապահել Ացցի) որ կը համապատասխանէ ըստ Սափրատեանի եղբայրի և Արգուսի, իսլայաւ (ըստ Ֆորեսի՝ հաւաքական անունը Բարբը Հայքի), Բորի, Հաւա, Բազեղանդ, Անգը, Գաբեղանդ, Հայի և Երիշերի, արդորի էլ պատմած մեր հնագոյն մատենագրական աւանդութեան մէջ, անընշտ ըստ ըսականի ըստիչըրեալ կամ յարափոխեալ ձեւերով» (էջ 269):

Շարունակները տակաւին հետևել Պ. Սափրատեանի տեսութեանց: Ան կը յարէ. «դարձեալ ըստ խոզի եւ Ասորեստանեան արժանաւորութեանց, անվիճելիօրէն հաստատուած է որ վանայ ծովի Արեւմտեան ափերի եւ Արեւմտեան Տիգրիսի միջև կը տարածուի լիշէ կամ Ազգէ կամ Ազգի երկիրը, անկականած մեր դասական աւանդութեան Աղծիթը, թէ աշխարհագրական դիրքով և թէ պատմական եղանի հետնադականութեամբ համապատասխան մի նահանգ» (էջ 270):

Հետ ալ տակաւին պայծառ են անվիճելի տեղեկէ կայ Ուրարտուի և խորրի յարաբերութեան երեսնապատմութիւնը:

Պ. Սափրատեան, անհասկնալիօրէն, այս բոլոր յիշատակուած երկրներուն կապակցութիւնը խորրիներու հետ, առանց հաստատելու, և այս մասին առանց ունէ զոյգի փաստ հայթայթելու, «վերոգրեալ լայն ուրուածին» վրայ հիմնուած կը հետևեցէ թէ «Ժծ — ԺԳ. դարերն Ն. Ք. խորրի երկրախումբը, կը ներկայացնէր մօտաւորապէս հետևեալ պատկերը: Դէպի Հարաւ-Արեւելք եւ Արեւելքը կը գտնուէր բուն երկրին Ուրաարի — Ուրարտու, դէպի Հարաւ Ալեյ — Ալեյ կամ Ազգի երկիրը, դէպի Արեւմուտք՝ Խաղդի կայսրութիւնը, դէպի Հիւսիս-Արեւմուտք Գաւալ երկրին եւ Ազգի-Խայաւս, համառաբար բովանդակող նաեւ մարդոց Տայի նահանգը (Դայանի) ըստ Ասորիների» (էջ 270):

Այս կերպով Ուրարտու, Ազգի-Խայաւս, Ալեյ, ամենքն ալ խորրի երկրները կ'ըլլան կամ անոր մասերը. տեսութեան իրուն հետ հաշտուել շատ դժուար է նայնիսկ գիտական տեսաւեցեանով (*): Անվիճելի իրողութիւնն է որ խորրիները Հնդկ-Երազական ցեղէն էին, ինչէ Ուրարտու և Խայաւսի բնակիչները բացարձակապէս չէին պատկանէր նոյն ցեղին, հետևաբար ցեղով կը տարբերէին և չէին կրնար Ուրարտացիք և Խայասացիք խորրիներու մաս կազմել:

Ամենակարեւոր հարց մըն է այս, որ նկատի չէ ունեցած Պ. Սափրատեան:

Հինա քանց Ուրարտուի, որուն ռուծող եւ կազմակերպչալ միասնութիւն մը դառնալու հետագայ երկու դարերու ընթացքին կատարուած կը համարէ Պ. Սափրատեան անստուգելի հանգամանքներ մէջ — քանի որ ըստ Սափրատեանի որեւէ լայն չափնք ընդգծելու անցանալ դիտարկիր շրջանը — կը հաստատէ թէ «Խայալ արքայատոմը տակաւ ձեռք բերաւ քաղաքական

(*) Այս տեսութեան ալ այլուր Պ. Սափրատեան ըրաւ տարակուս, արդէն քննադատութեան առարկայ եղած է Յայանի (ՀԱ. 1931, էջ 698 — 699):

գերակայութիւն Նախընտան համագաղաձակցութեան մէջք (էջ 271):

Սակայն այս տարրաւորութեան մէջ եղածը բաւական կը նկատուի և «կարելի»՝ «արժանացրու-
թիւններով օժտակալութեամբ այժմ . . . շահեկան
մանրամասնութիւններով տպագրւեցանք . . . » Հայոց
պատմական աւանդութեան ժառանգութեան հետեւողական-
ներութիւնը եւ համոզումը եւ մանր վաւերականու-
թիւնը մանրակալական ինքնդիմանքի մէջ, ինչպէս որ
անոնք՝ օժից եկած (են) Մ. Խորենացու ու Անանուի
եւ այլ դասականներով (էջ 271-272):

Սակայն այս արգելանքին նախնելու համար Պ.
Սաֆրաստեան կը կարծէ թէ արմատական վերա-
բնութեան եւ վերագնահատման պէտք է են-
քարկել մինչև հիմա կատարուած ուսումնասի-
րութիւնները (էջ 272) և իբր փաստ կուտայ
երկու օրինակներ: Ահա անոնք.

Ա. Երբեմն վանականութիւնը մը կը կարգադրու-
ես, յետոյ հնչուեցաւ լի, այնպէս որ Արիւմանի
ընտանեկան անունը նախապէս կը կարգային
Արիւմանի: «Ունէ կասկածի նշոյն անգամ չի կա-
տուղ լինել որ այդ անունը կը ներկայացնէ մեր պա-
տական աւանդութեան Արեւելում, հին հայկական
նախադարձութիւններէն մէկը, մի բանի անդով յիշ-
ուած խաղ թագաւորներէն» (էջ 273):

Բ. Արիւման երբեմն կը կարգային Արիւման,
որ առանց այս գրչադրական ուղղման պիտի չը
կարենայինք . . . վստահութեամբ . . . Նոյնացնել
մեր աւելուլ քային հետո (էջ 273):

Ինչպէս կը տեսնուի վերը (Արիւման = Արեւ-
եան) ար = ար ձևով կը փոխանցուի, իսկ եր-
կողմէն մէջ (արիւման = աւելում) ար = ավ
ու ձևով կը փոխանցուի, ինչ որ հակասական է:
Եթէ այս երկու օրինակներէն առաջինին հա-
մար համադրելն է իսկ և քիչ քանակաւ որդե-
նէնք այս նշոյնացումը, սակայն երկրորդին հա-
մար անկարելի է վերադառնալ ինչու չուենալ:

Ըստ Պ. Սաֆրաստեանի հիմնարկակց ցարդ կա-
տարուած յաւաքընթիւնի մէջ ոչ որ ի վիճակի է պըն-
դելու որ արդէն լուծուած են իսկ լեզուի բոլոր
զարդանքները, բայց եւ այնպէս քիչ կակած կա-
րող է լինել որ խաղերէն թաւազանքը պիտի պար-
զաբանուի զիստ որպէս — եթէ ոչ միայն — հայ
դասական մատենագրութեան եւ դասարարաւ-
ների միացեալ գանձերով (էջ 287):

Պ. Սաֆրաստեան իր այս բնութեամբ վերա-
դարձ մը կ'ընէ զէպի մատաւորագում 70 տարի
առաջուան ըմբռնումը՝ Մօթիմանի որ այդ թուա-
կաններուն Հայերէնով փորձած է կարգաւ վա-
եան արձանագրութիւնները:

Հոս աւելորդ չլլայ ինչեցեւ թէ Սէյն Ե. անկէ
ազդուած Հ. Յ. Սանդալեան ալ այն ուղղու-
թեամբ, առանց յաջողելու աշխատած են:

Պ. Սաֆրաստեան այս ձախողումին պատ-
ճառ ցոյց կուտայ, խաղի սեպագրերն ուղիղ տա-
ռագրութեամբ չլլաւը (էջ 289) և կ'ընէ թէ սեպա-
լեզուի զարդանքը գտնելու համար անհրաժեշտ նա-
խապայման է այրի առջեւ ունենալ խաղ բառերի
ուղիղ հնչուածներն եւ անոնց քերականական ձեւերի
ուղիղ տառագրութիւնները, ի հարկէ հնարաւորու-

թեան չափով (էջ 287): Բան մը որ տակաւին
վնասական հունի մը մէջ չէ մտած է միշտ գի-
տուններու մէջ տարակարծութիւններ կան, ինչ-
պէս կը հաստատուի Պ. Սաֆրաստեան իսկ (էջ 289,
290 և այլն), որ սակայն քիչ մը վաւեր
աւելուիք ունենալ կը կարծէ արեւելք որ խաղաղի-
սութիւնը մտած է զրպիսի գիտութեան հոլը (էջ
290), Հայ առաքնու, զի պատմական մասնագի-
թեան գիտակից, իր երկիրն, իր պատմաւի մտա-
նագրութիւնը, քանահիստութիւնն եւ ժողովրդական
բարբառներն ճանաչող հայ գիտնականը կ'ընայ
չառ մեծ յայտնաբերութեան ընել քան եւրոպացի
գիտունները պայմանաւ որ նա նախ եւ առաջ
ինքզինքն ծերացածէ օտար կեղծիքներին եւ ներ-
շնչուններին ստրկութենէն, հելլենական եւ իրանա-
կան ստալոյ կառուցուածքների արդեցութիւններէն
(էջ 291): Եւ այս է որ լռել կը կարծէ Սաֆրաս-
տեան սպանովորաբար յայտարարելով թէ ճնտա-
խուղութեան այս կէտին հաշուի պէտք է առնել
ժողովուրդների զարգացման պատմական ազդակներ
եւ ընդգծել անոնց գործողութեան ներգործութիւնը
մեր խաղ նախահայրերի վերաբերմամբ (էջ 291):

«Պատմական այդ հեռանկարը վերականգնելու
համար առաջին գծի վրայ» ընկու գլխաւոր գոր-
ծունեք» (էջ 291) կը գտնուի:

Ա. Եթե դարուն Ն. Գ. Ուրուարդի — Ուրար-
տուի թագաւորութիւնը մի ինքնիշխան միաւոր էր
կամ բոլորովին անկախ եւ կամ մի փոքր Խուրրի
երկրների համագայնակցութեան (էջ 291):

«Ինքնիշխան միաւոր», «բոլորովին անկախ»,
«մաս Խուրրի շահագաղանկութեան», այնքան ի-
րարմէ տարբեր բաներ են որ կամով չեն կրնար
իրարու հցուել: Պ. Սաֆրաստեան վերը, ինչպէս
ստեղծութեան Ուրարտուն՝ Խուրրի համագաղաձակ-
ցութեան մաս ըրած էր, հիմա կը վազանի:

Առով հաշորդ կը խօսի Խուրրի պետութեան
վրայ և կ'ընէ թէ «Խաղի իրանի մէջ կան ստոյգ
ապացոյցներ որ բուն Խուրրի ժողովուրդը ունէր
գերազանցակց զարգէտ ու կրօնական մի բրաւապ-
տութիւն, որ թագաւորների ազդելու կամ գոհեր
կատարելու պահուն Խուրրի լեզուով կ'ընդէր շա-
րականներ կամ տաղեր, Գրաւաշտական այդ մենա-
շնորհ իր ետեւ ունեցած պէտք է լինի ազգային
գրքերի կազմակերպութիւնն եւ նուիրակցական
իրաւունքը . . . Խաղի գիւմանի մէջ գտնուեցան
Խուրրի լեզուով սեպագրեր . . . որոնք . . . հապա-
ցուեցան որ Հայաստանի հնագոյն քննիչներն ունէին
գիր եւ զարկութիւն (էջ 291-2): Իրաւամբ ասէ՛ք
զի հանէ հետեւութիւններ (էջ 292) որոնք արդէն
ընդունուած են գիտուններէ:

Ա. ԱՂՈՅԱՆ

(Շարունակել)